

REPUBLIKA SLOVENIJA IN ZAMEJSTVO 1945-2002

Janez STERGAR

Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: janez.stergar@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V slovensko zgodovino sodi tudi proučevanje diplomatskega boja za nove "pravične slovenske meje" po 2. svetovni vojni, proučevanje razvoja avtohtonih slovenskih narodnih manjšin v sosednjih državah ter njihovega povezovanja prek državnih meja. Politika odprtih mej z Italijo in Avstrijo je od srede šestdesetih let 20. stoletja omogočala tudi različne oblike neposredne kulturne in gospodarske pomoči zamejskim Slovencem. Od sedemdesetih let je bilo sodelovanje s slovenskimi manjšinami v znatni meri preneseno na različne paradržavne organe in civilno družbo. Razvijali so koncept "skupnega slovenskega kulturnega (in gospodarskega) prostora", skrb za Slovence po svetu je bila povzdignjena v ustavno normo. V času državne samostojnosti Republike Slovenije je sprva odgovornost za Slovence po svetu prevzel minister z manjšim uradom. V zadnjih letih pa so opazni znaki postopnega upadanja državnega in javnega interesa za zamejstvo, povezano tudi z naivnimi pričakovanji bistvenega izboljšanja položaja slovenskih manjšinskih skupnosti v sosednjih državah po vstopu RS v Evropsko zvezo 1. maja 2004. Od leta 1991 se na novo oblikuje tudi odnos do Slovencev, ki živijo v sosednji Hrvaški.

Ključne besede: slovenska zgodovina 1945-2002, narodne manjšine, mednarodni odnosi

THE REPUBLIC OF SLOVENIA AND CROSSBORDER AREAS
FROM 1945 TO 2002

ABSTRACT

Slovene historiography comprises, among other things, the study of the diplomatic struggle for new "correct Slovene frontiers" after World War II, the study of development of the autochthonous Slovene national minorities in the neighbouring countries and their associating across the state borders. Until the 1960s, the policy of open borders with Italy and Austria enabled various forms of direct cultural and economic aid to the crossborder Slovenes. From the 1970s, the cooperation with

Slovene minorities was to a great extent transferred to various parastate bodies and civil society. The concept of a "joint Slovene cultural (and economic) space" was being developed, and care for the Slovenes all over the world was raised to the constitutional level. When the Republic of Slovenia gained its independence, the responsibility for the Slovenes living all over the world was initially taken over by a minister with a small office. In the last few years, however, signs of gradual decline in state and public interest for the people living abroad have been noted, linked with some naive expectations of an essential improvement of the status of the Slovene minority communities in the neighbouring countries when the Republic of Slovenia joins the EU on 1 May 2004. From 1991, the attitude towards the Slovenes living in neighbouring Croatia has also gained a new shape.

Key words: Slovene history 1945-2002, national minorities, international relations

Pravni in širši družbeni položaj zamejskih Slovencev¹ je neločljivo povezan tudi s položajem "matičnega" slovenskega naroda in njegove države, z matično pomočjo zamejstvu in z meddržavnimi odnosi v slovenskem sosedstvu. Zato ni treba posebej utemeljevati uvrstitve vsebine pričujočega referata v program krajjevo in vsebinsko dokaj specializiranega znanstvenega posveta. Pač pa si kot eden od poročevalcev o širšem okviru osrednje tematike posveta lahko dovolim nekaj več esejističnega sloga in manj znanstvene discipline, ki bi zahtevala za obseg zbornika preobširno citiranje.

Uvodoma velja opozoriti, da uporabljam izraz "(avtohtona narodna) manjšina" kot strokovno povsem ustrezen in brez oznake slabšalnega ali zastarelega. Do državne osamosvojitve Republike Slovenije je bilo tudi povsem jasno, da Slovencev v drugih republikah nekdanje jugoslovanske federacije ne uvrščamo v "slovensko zamejstvo" oziroma med tradicionalne "slovenske manjšine", četudi je na primer v Zagrebu ali na Reki šlo za razmeroma staro navzočnost slovenskega prebivalstva. (Kržišnik-Bukić, 1992; 1995; 1998; Stergar, 1994)

Kot je pri sodobni zgodovini običajno, imamo za obdelavo tematike preveč in premalo zgodovinskih virov. Preveč urejenih in tudi še neurejenih arhivov,²

1 Čepprav poznam argumente za pomisleke proti uporabi izrazov "zamejstvo" in "zamejski Slovenci", ostajam pri njihovi uveljavljeni rabi. Del utemeljitve za to sem objavil tudi v gestu *Zamejski Slovenci* (Stergar, 2001b). Na začetku 21. stoletja empirično podkrepjene ocene strokovnjakov govorijo o okoli 170.000 zamejskih Slovenceh: v Italiji na Tržaškem, Goriškem in v Videmski pokrajini blizu 100.000, v Avstriji na Koroškem in Štajerskem do 60.000, v Porabju oziroma na Madžarskem okoli 5.000, vzdolž slovensko-hrvaške meje domnevno nekaj tisoč

2 Če popoln pregled objavljenih virov za obravnavano tematiko v času po 2. svetovni vojni bi bil zahteven podvig: objave segajo od tujih in jugoslovanskih diplomatskih dokumentov, prek dokumentov organov za notranje zadeve, osebnih korespondenc, do dokumentov iz arhivov organov komunistične partije in vodstva osamosvojitvene koalicije Demos.

časopisov, spletnih strani ter živih pričevalcev, da bi vse lahko evidentirali in upoštevali ob pripravi tega pregleda, premalo pa virov prve roke za nekatere ključne odločitve in poprejšnjih raziskav, opravljenih s sodobnimi družboslovnimi metodami ali napisanih s kritično zgodovinsko distanco. Pomembni so objavljeni spomini ali dnevniški zapisi zamejskih voditeljev ter politikov, diplomatov in drugih, ki so v matični Sloveniji skrbeli za povezanost z zamejstvom.³ Od osamosvojitvenega časa se je število del spominske književnosti povečalo,⁴ v mladi državi je bilo – na veselje zgodovinarjev in v zabavo domače in tuje javnosti – mogoče objaviti tudi diplomatske "ocvirke" ali "obveščevalne" podrobnosti, ki bi jih v "odraslih" državah še nekaj let ali desetletij "držali na hladnem". Vsaj nekaj napisanih spominov je še neobjavljenih ali sploh nedostopnih javnosti (npr. Mirt Zwitter). S 35 leti lastnih organizacijskih in raziskovalnih izkušenj s (predvsem koroškim) zamejstvom si lahko dovolim, da v nadaljevanju nekaj tez ali trditev tudi sam zapišem na podlagi svojih neobjavljenih "spominov na mlada leta".

Razvoj odnosa matične Slovenije do zamejstva je prehajal skozi nekaj različnih faz. Reševanje položaja zamejskih Slovencev predvsem z določitvijo novih, za Slovence "pravičnejših" oziroma ugodnejših državnih meja ("boj za meje") je ostal prevladujoč državno-politični pristop vse do končne mirovne ureditve sredi petdesetih let preteklega stoletja. Nato so se prizadevanja preusmerila v uresničevanje manjšinskih pravic in doseganje čim večje stopnje avtonomije manjšinskih oziroma dvojezičnih upravnih enot. Zlasti po začetku vzpostavljanja boljših sosedskih odnosov ("manjšina – most med narodi") in po "odprtju" jugoslovanskih meja sredi šestdesetih let je kot koncept ohranitve in razvoja zamejskih Slovencev prodirala programska usmeritev v oblikovanje "skupnega (oziroma enotnega) slovenskega kulturnega prostora". Ta naj bi bil tudi gospodarsko tesno povezan, med drugim s finančnimi tokovi in ustanovitvijo mešanih gospodarskih firm v zamejstvu v sedemdesetih letih 20. stoletja. Od tedaj se je krepilo prizadevanje za mednarodnopravno kodificiranje oziroma bilateralno pogodbeno izboljševanje manjšinske zaščite. Obdobje po demokratizaciji in osamosvojitvi RS, ko je odpadla – kakršnakoli že – jugoslovanska podpora in prisila pri urejanju položaja zamejskih Slovencev, je nova faza: brez nekdanjih ideoloških okvirov, večkrat se zdi, da tudi brez kake izdelane politike. Nov mejnik bo vsekakor vstop Slovenije v Evropsko unijo; poleg upov v izboljšave in

3 Med starejšimi memoari in dokumentarnimi zapisi: Kardež, 1948; 1980 (nemški prevod 1984); Bebler, 1949; 1981; Babič, 1982; Beltram, 1983; Vošnjak, 1984; Čacinovič, 1985; Spetič, 1985; Kavčič, 1988. Posebej omenimo "zimzelene" kritične dnevniške zapise Alojza Rebule in ponatiskovanega ter v matični Sloveniji sprva prepovedanega "Odiseja": Pahor, 1969 (3. razširjena izd. 1993).

4 Med spomini, v celoti ali deloma posvečenimi tudi sodelovanju matice s slovenskim zamejstvom so na primer: Osofnik, 1992; Rupel, 1992; Perovšek, 1995 (ponatis 1997); Kolenik, 1997 (ponatis 1998); Kosin, 2000; Petrinja, 2001; Gorjan, 2001; Jelen, 2002; Vospernik, 2002; Sodja, 2002; Jeraj, 2002.

ofajšave, ki jih bo prineslo znižanje mejnih pregrad, se množijo tudi bojazni zaradi možne nadaljnje marginalizacije manjšinskih vprašanj.

Proučevanje diplomatskega boja za združitev robnih slovenskih pokrajin z matično državo slovenskega naroda od konca druge svetovne vojne do sklenitve mirovnih pogodb sicer sodi med osrednje teme slovenskega zgodovinopisja. Tako mesto si glede na silna hotenja in nesporno velike vložene napore (tako politične kot strokovne in materialne) to obdobje zasluži, ne glede na samo delen končni uspeh. Že v času zmagovitega ljubljanskega govora maršala Broza 27. maja 1945 je bilo sicer na terenu – na Koroškem in v Trstu – jasno, da bo tudi nova Jugoslavija težko preseгла vlogo "drobiža" v poravnavanju računov velikih sil in da bo treba sklepati kompromise. Vsekakor pa objave jugoslovanskih diplomatskih dokumentov kažejo na izredno velik delež slovenske mejne problematike v prvih povojnih letih (Dokumenti, 1984-1989).⁵ Poudarek na mejnih in manjšinskih vprašanjih lahko razberemo tudi iz službenih mest slovenskih diplomatov in njihove poklicne specializacije (Čačinovič, 1994).

Od preglednega članka "Boj za meje" v prvem zvezku Enciklopedije Slovenije (Jeri et al., 1987, 305-314)⁶ (žal je zelo skop pri navajanju starejše literature, a tega zdaj ne bomo popravljali) so mlajši avtorji v poldrugem desetletju naprej širili in poglobljali raziskave o tej prvi "borbeni" fazi odnosa mlade slovenske (federalne) republike do slovenskega zamejstva. Ne da bi sploh poskušal sintetizirati vsebinske novosti v njihovih delih, opozorim vsaj na nastanek novih splošnih del o slovenskih mejah (Čelar et al., 2002) in na imena nekaterih raziskovalcev zahodnega sosedstva, kot so Jože Pirjevec, Boris M. Gombač in Nevenka Troha.⁷ Strnjene novejšje preglede vsebuje tudi jubilejni zbornik ob petdesetletnici priključitve (večjega dela) Primorske k Sloveniji (Valentinčič, 1997).⁸

Politično raznobarvne odnose do slovenske matice so v italijanskem zamejstvu obravnavali še Adrijan Pahor (1993), Bruna Ciani (1993), Nadja Maganja (1994; 1999, 81-94), Aleš Brečelj (1994), Piero Purini (1995), Gorazd Bajc (1996/97; 1999a, 577-594; 1999b, 109-128), Sandi Volk (1998, 87-109) in Erik Dolhar (2002); veliko teh del je bilo objavljenih med "belimi priročniki" tržaškega Krožka za družbena vprašanja Virgil Šček. "Temno stran" vplivanja slovenskega totalitarnega sistema na Primorce na podlagi novo dostopnih virov razkriva Ivo Jevnikar, ki je tudi

5 Do 1989 izdanih vsaj sedem zvezkov. Prim. še: Gradišnik, Šušmeš, 1996 in dokumentarni del tematske številke "Talijanski iredentizam i jadransko pitanje" (1975).

6 Glede diplomatskih prizadevanj za spremembo meja in v naslednjih desetletjih za ustrezen položaj manjšin je v Enciklopediji Slovenije treba primerjati še gesta o odnosih z vsemi našimi sosednjimi državami in narodi.

7 Knjižne objave: Gombač, 1993; 2002; Pirjevec, 1995; Gombač, 1996; Troha, 1998; 1999; Kacin-Wohinz, Pirjevec, 2000.

8 Za našo temo so tu najbolj zanimivi prispevki Metke Gombač *Slovensko primorje 1944-1947*, Borisa M. Gombača *Slovensko-italijanski odnosi*, Mirana Komaca *Kronologija*, Nevenke Troha *STO – Svoobodno tržaško ozemlje ter Milana Pahorja Slovenci v Italiji*.

avtor preglednega članka o brezobzirnem in sektaškem partijskem ravnanju (od pobojev v prvih povojnih letih vse do monopolnega prisvajanja matične pomoči) (Jevnikar, 1993, 83-89; 1998a, 248-258, 746-758). Prezreti ne smemo za našo temo relevantnih podatkov, objavljenih v biografijah voditeljev zamejskih Slovencev.⁹ Oznaki prvega povojnega desetletja je sklepni del svojega poročila namenila tudi Slovensko-italijanska zgodovinsko-kulturna komisija (Kacin-Wohinz, Troha, 2001).

Za avstrijski sektor so z nekaterimi novejšimi objavami (tudi o povojni diplomatski zgodovini tu še Bogo Grafenauer (1994), Janko Pleterški (2000), Dušan Nečak (1985), Teodor Domej (1996, 86-165), Avguštin Malle (1998, 494-519) in Janez Stergar (1987; 2001, 43-86¹⁰). Pomemben rezultat je dalo sodelovanje Američana Thomasa M. Barkerja s koroškim slovenskim zgodovinarjem Andrejem Moritschem (Barker, Moritsch, 1984). Upoštevati pa je treba tudi objavljene raziskave mednarodnih pravnikov, politologov in drugih družboslovcev.¹¹ Zlasti omenimo posthumno izdano knjigo *Slovenska zunanjepolitična razpotja* diplomata Matjaža Jančarja, ki je posebno podrobno razčlenil strukturo in zgodovino slovensko-avstrijskih odnosov ter povojni razvoj in nerešena vprašanja strategije Slovenije do njenih manjšin v sosednjih deželah (Jančar, 1996; J. T.,¹² 1994, 44-125¹³). Slovensko-avstrijska komisija še ni pripravila svojega poročila o skupni zgodovini.

Ne preseneča, da primerjalno najmanj publikacij obravnava odnose ob slovensko-madžarski meji (prim. npr. Devetak, Joó, 1987).¹⁴ V sprehodu med naslovi opravljenih raziskav opozorimo še, da so premalo znane neobjavljene diplomske in magistrske naloge na družboslovno-humanističnih fakultetah ljubljanske in mariborske univerze; nekatere so se ukvarjale prav s tematiko, ki jo obravnavamo v tem referatu (prim. npr. Benko, 1975; Pavletič, 1982; Nemeč, 1988; Roblek, 1988).

Od konca boja za nove meje sredi petdesetih let 20. stoletja lahko govorimo o klasičnih razmerjih pri povezovanju Slovenije z njenim zamejstvom. Ob nepregledni množici raziskav o posameznih delih zamejstva¹⁵ ter najrazličnejših vidikih pretek-

9 Ne da bi našteval v leksikonih strnjene ali v najrazličnejših drugih publikacijah objavljene biografije, za primer navedem: Rutar, 1999 (v seznamu literature navajam ovojni naslov, saj sta "uradni" naslov in CIP zavajajoča in omejena na čas 1927-1941). Znanega protifašista in povojnega voditelja jugoslovanskega tabora tržaških Slovencev, dr. Jožeta Deklevo, je maja in junija 1945 v svojih ljubljanskih zaporih "kovala" Ozna ...

10 Prirejeno objavlja tudi *Svobodna misel* (25. 1. - 8. 3. 2002).

11 V novejšem času npr.: Jesih, 1994, 228-234; Bohte, Škrk, 1997, 601-630; Devetak, 1999; Jazbec, 2000, 33-67; Kristen, 2000, 95-114; Jesih, 2003.

12 Matjaž Jančar

13 Posebna vrednost knjige je v njenem pričevanjskem značaju, pomanjkljivost za bralca pa odsotnost znanstveno kritičnega aparata.

14 V tem zborniku sta za našo tematiko zlasti relevantni poglavji: Silvo Devetak, *Sodelovanje z matico - pogoj za napredek narodnosti*, ter: Rudolf Joó, András Bertalan Székely, *Slovenska narodnost na Madžarskem in sodelovanje Madžarske z Jugoslavijo (SR Slovenijo)*.

15 Spet naj bralčevo radovednost zadovoljimo le z napotkom na pregledne članke v Enciklopediji

lega in sodobnega življenja manjšin se je nabralo tudi kar nekaj strokovne literature o različnih oblikah čezmejnega povezovanja in pomoči. Spet naj brez podrobnega naštevanja in označevanja posameznih del omenim le sama po sebi zgovorna imena najbolj opaznih avtorjev, največ med njimi zgodovinarjev: Drago Druškovič (1975, 429-437), Ivo Murko (1975, 336-368), Tone Zorn (1977, 25-46;¹⁶ 1978, 50-98), Dušan Nečak (1977, 22-37),¹⁷ Teodor Domej (1981, 223-226), Silvo Devetak (s sodelavci) (1981, 26-51;¹⁸ 1986, 245-254), Vera Klopčič (1983; 1985a; 1985b, 1986), Bogo Grafenauer (1986, 21-29; 1987, 28-38;¹⁹ 1993, 167-187) Boris Pahor (1987, 134-148; 2002, 13-18), Pavel Stranj (1992, 165-182), Miran Komac (1992, 670-681), Milan Bufon (1995), Janko Malle (1996, 35-44), Irena Šumi (2000), Marija Jurić Pahor (2000), Igor Grdina (2000/01, 273-292²⁰) ter nekateri drugi, ki jih bomo še omenili v nadaljevanju.

Od Avstrijcev sta se posebej z manjšinskim vprašanjem v naših bilateralnih odnosih po drugi svetovni vojni ukvarjala Otmar Höll (1988, 205-251) in Hellwig Valentin (1997, 303-334).²¹ Večkrat je bil osvetljen pomen manjšin v regionalnem povezovanju v okviru delovne skupnosti Alpe-Jadran, pri čemer je RS vseskozi igrala pomembno vlogo (Novak Lukanovič, 1994; Novak Trampusch, Anderwald, 2000). Obravnavan je bil tudi pomen "najnižje" ravni sodelovanja prek meje, "neposredni spontani osebni stiki prebivalstva", ki pa so velikokrat lahko tudi najpomembnejši (prim. Mejak, 2002, 149-180).

Slovenski odnos do zamejstva v jugoslovanskem obdobju od konca "boja za meje" oziroma od konca mirovnih pogajanj po drugi svetovni vojni lahko metodološko proučujemo in prikazujemo na več načinov. Pred leti sem predstavil razdelitev tematike na več plasti: 1) načelna opredelitev odnosa oziroma obveznosti do slovenskega zamejstva (na primer v dokumentih vladajoče partije in "množičnih" ali "družbenopolitičnih" organizacij, v ustavah, v skupščinskih dokumentih); 2) obravnava slovenskih zamejcev v praksi državnih in paradržavnih organov Ljudske oziroma Socialistične republike Slovenije (zlasti "sisi" 1974-1989); 3) praktični odnos zveznih oblasti do položaja zamejskih Slovencev v neposrednih stikih z njimi, v bilateralnih odnosih z Italijo, Avstrijo in Madžarsko ter v mednarodnih organizacijah; 4)

Slovenije, kjer je navedena tudi najbolj relevantna starejša literatura; v ES pa je tudi mnogo podrobnih gesel z zamejsko tematiko: Grafenauer, Stergar, Malle, 1991, 290-304; Olas, Munda-Himčok, 1995, 146-149; Jesih, 1997, 259-260; Pirjevec, Kacin-Wohinz, 1997, 260-294.

16 V slovensčini objavil *Slovenski vestnik*, 31, 3. - 1. 9. 1978.

17 Izšlo tudi v angleščini, francoščini in nemščini.

18 Prevod v nemščino: Devetak et al., 1981, 52-82.

19 Objavljeno tudi v *Sodobnost*, 12/1986, 1107-1118.

20 Nemška izdaja leta 2000.

21 Valentin je avtor še več (tudi neobjavljenih) referatov na to temo; mdr. na zborovanju avstrijskih sodobnih zgodovinarjev jeseni 2001 v Celovcu, ko sem sam predstavil korčferat *Slovenia as a Protectress of the Carinthian Slovenes* (v tisku).

kako so skupno podobo odnosov republike in federacije do slovenskega zamejstva dopolnjevali nedržavni subjekti ("civilna družba"); 5) glavne razlike v obravnavanju delov slovenskega zamejstva v posameznih sosednjih deželah in državah; 6) značilne spremembe obravnavanega odnosa v krajših podobdobjih.²² V okviru tega referata lahko navedem nekaj oznak za navedene segmente in nekaj argumentacije za posplošitve.

Ugotovimo lahko, da ob vsem gostobesedju glede idealnega urejanja mednacionalnih odnosov znotraj Jugoslavije KPJ/ZKJ in KPS/ZKS po koncu boja za meje v svoje najpomembnejše dokumente nista zapisali prav veliko o odnosu do zamejstva. Podobno to velja za jugoslovanske in slovenske ustave. Transformacija programa Zedinjene Slovenije v opredelitev (in vzdrževanje) "enotnega slovenskega kulturnega prostora" je bila prepuščena predvsem SZDL kot dedinji OF in tribuni republiške skupščine.

Za partijo je bila šola s tržaškim slovenskim proletariatom ter z neslavnim koncem "fratellanze" in "titinske" partije v STO na volitvah junija 1949 grenka streznitev (prim. npr. Pahor, 1984; Grafenauer, 1984, 627-637; Babič, 1982; Blažič, 1992, 28-44²³), za slovensko šolstvo v Italiji pa je kominformski odmev pomenil pravo katastrofo. V Porabju si manjšina po kominformskem "družinskem sporu" nikoli več ni opomogla od represalij madžarskih komunističnih oblastnikov (razselitev večjega števila slovenskih družin v notranjost Madžarske je ostala večinoma trajna). Na Koroškem so slovenski komunisti leta 1948 skoraj brez izjeme potegnili s KPJ/KPS, ob sklenitvi pariškega dogovora o ohranitvi predvojnih avstrijskih meja junija 1949 pa je "vsak dejal, da nas je SZ prodala za 150.000.000 dolarjev."²⁴ KPA po podpisu Avstrijske državne pogodbe (v nadaljevanju ADP) in odhodu sovjetskih zasedbenih čet leta 1955 ni bila več realna politična sila. Do tedaj je iz Ljubljane že prišlo obvezujoče navodilo, naj se vsaj zamejski voditelji v Avstriji in Italiji pridružijo socialističnima strankama kot najbolj "naprednima".

Na 7. kongresu ZKJ v Ljubljani 1958 so v svoj novi program v poglavju "Naloge zunanje politike socialistične Jugoslavije" zapisali načelo "dobrih sosedskih odnosov z vsemi sosednimi deželami ne glede na družbene in politične razlike med Jugoslavijo in temi deželami, kakor tudi ne glede na njihov odnos do obstoječih blokov".

22 Delitev sem uporabil v referatu, ki ga v nadaljevanju deloma povzemam: *Položaj zamejskih Slovencev po določitvi državnih meja 1947 oz. 1955 v dejavnosti republike Slovenije in jugoslovanske federacije*. Besedila mi ni uspelo pripraviti za objavo v Zborniku prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994) (Grafenauer et. al. 1995). Pač pa sta v zborniku dva prispevka neposredno povezana z našo temo: Rudi Čačinovič: *Vloga Slovenije v zunanji politiki jugoslovanske federacije*, ter Boris M. Gombač: *Svobodno tržaško ozemlje kot poskus večnerodne države (1947-1954)*.

23 Še posebej strani 40-41.

24 Tako 21. junija 1949 zapis v dnevniku pokrajinske partijske grupe za Slovensko Koroško (AINV, 1). Omenjeni dnevnik bi si v celoti zaslužil komentirano kritično izdajo.

Glede manjšin pa je – po izkušnjah trinajstletnega vodenja države – od tedaj v programu veljalo: "Jugoslovanske narodne manjšine v sosednih deželah kakor tudi druge manjšine so lahko eden izmed močnih virov medsebojnega prijateljstva in meddržavnega sodelovanja, če vodimo do njih pravilno politiko, če so jim zagotovljene demokratične pravice in omogočeno ustanavljanje institucij, ki jim lahko zagotovijo svoboden nacionalni, kulturni in gospodarski razvoj kot svobodnim in enakopravnim državljanom teh dežel. Zvezi komunistov Jugoslavije je tuja slehernna misel, da bi urejala manjšinska vprašanja z nasilnim spreminjanjem meja. ZKJ se zavzema za enakopravne, demokratične, kulturne in ekonomske pravice manjšin v svoji deželi, kakor tudi jugoslovanskih manjšin v drugih deželah." (Program ZKS, 1975, 72-73; Morača, Stojanović, 1986, 404)

Edvard Kardelj se je v pripravah na 8. kongres ZKJ 1964 zavzel za "normalne komunikacije manjšine z lastnim narodom". Če izpustimo naslednjih nekaj zveznih in republiških kongresov, lahko ugotovimo, da je ta normalizacija do 8. kongresa ZKS leta 1979 privedla že vse do načela o "manjšini – subjektu". Takole je zapisano: "Pomoč Slovincem v zamejstvu je obveznost celotne družbe in vseh njenih dejavnikov; naloga zveze komunistov pa je, da to pomoč spodbuja na kulturnem, prosvetnem, znanstvenem, gospodarskem in drugih področjih. Razvijanje takega sodelovanja se mora vključiti v redno delovanje vseh dejavnikov samoupravne organizirane družbe. Pri tem je potrebno upoštevati načelo, da so slovenske narodnostne skupnosti v Avstriji, Italiji in na Madžarskem subjekti, ki se v prizadevanjih za lastni obstoj in razvoj samostojno opredeljujejo." (VIII. kongres, 1979, 922-923; prim. Devetak et al., 1981, 32-38)

Kot rečeno, je partija precej svojih po vojni privzetih pristojnosti glede zamejstva postopoma prepustila drugim, zlasti SZDL in državni upravi (prim. Jančar, 1996, 246). Sledila pa je še idejnemu razvoju v zamejstvu, vpetosti manjšinskega vprašanja v bilateralne odnose in pripravljala napol zaprte problemske razprave, kot je bila sredi osemdesetih let denimo "Razredno – nacionalno", tudi z referatom Silva Devetaka "Problemi povezovanja s Slovenci v zamejstvu ...". Zadnje desetletje obstoja je ZKS na svoje manifestacije (na primer kongrese, pa tudi pogrebe partijskih oziroma državnih voditeljev) vabila tudi krščanskodemokratske organizacije zamejskih Slovencev, in ne le "napredno" oziroma levičarsko orientiranih.

Določbe o odnosu do zamejstva iz programa ZK 1958 še niso prišle v nove ustave leta 1963. Če se prav spominjam, smo tudi tedanji ljubljanski študentje neposredno prispevali (zlasti poslanec Tone Remc in Mednarodni odbor Skupnosti študentov), da je amandma XXV k Ustavi SRS 27. decembra 1971 vpeljal obvezo, da delovni ljudje in občani SRS "izpolnjujejo dolžno skrb in se zavzemajo za ureditev položaja slovenske narodne skupnosti v zamejstvu in Slovencev v tujini". Amandma XLIX je nadalje določal, da SRS "razvija politične, ekonomske, kulturne in druge odnose z drugimi državami in mednarodnimi organi in organizacijami, ki imajo

pomen za položaj in razvoj slovenskega naroda ter slovenskih narodnosti v zamejstvu" ... Ustava SRS iz 1974 je določilo o "dolžni skrbi" povzela v svojem 2. členu, vsebino amandmaja XLIX pa v 317. členu (Stergar, 1989b). Zvezna ustava iz leta 1974 je glede zamejstva le v temeljnih načelih zapisala, da se SFRJ "zavzema za spoštovanje nacionalnih manjšin, všteti pravice delov jugoslovanskih narodov, ki žive kot nacionalne manjšine v drugih državah" (Ustava SFRJ, 1974, 16).

V času spreminjanja družbene ureditve v Sloveniji, popravljanja zadnje socialistične ustave, pripravljanja osamosvojitvenih dokumentov ter prve ustave samostojne RS se o odnosu do zamejstva ni razvila vsebinska razprava. Tistim, ki smo predlagali samostojen, podrobneje strukturiran ustavni člen, ostaja "tolažba", da smo tako vsaj preprečili še večje kleščanje zadevne formulacije v prvi ustavi RS (Stergar, 1989a; 1989c, 30; 1990, 31). V "osamosvojitvenih dokumentih" je kljub posamičnim protestom ostalo določilo o nadaljnjem izplačevanju slovenskih pokojnin protifašističnim borcem v zamejstvu.

Jugoslovanska zvezna skupščina je občasno obravnavala tudi zamejska vprašanja, na primer ob pripravi ali ratifikaciji mednarodnih pogodb (zlasti ADP 1955, Osimskih sporazumov; podpis 1975, izmenjava ratifikacijskih listin 2. aprila 1977,²⁵ sporazumov o kulturno-prosvetnem in znanstvenem sodelovanju ipd.) ter ob nekaterih poslanskih vprašanjih glede zaostritev s sosedami, ki niso spoštovale manjšinskih pravic.

Podobno, le da v večji meri in v okviru njenih pristojnosti je bilo s slovensko skupščino. Na začetku sedemdesetih let je dobila podkomisijo za manjšinska vprašanja (vodil jo je Silvo Devetak, sicer sekretar tedanje "Brajnikove" komisije za mednarodne odnose). Podkomisija je obravnavala obširen predlog konkretnih ukrepov za pomoč zamejstvu (osnutek sem pripravil podpisani kot predstavnik Skupnosti študentov), ki pa v plenumu ni bil sprejet ali na njegovo sejo sploh ni bil uvrščen. V javnosti sta odmevali vroči skupščinski razpravi ob nastopu zveznega sekretarja za zunanje zadeve Mirka Tepavca in na seji ob koroški "vojni za krajevne napise" oktobra 1972. Vse več je bilo poslanskih oziroma delegatskih vprašanj in obravnav mednarodnih sporazumov.

Dne 15. oktobra 1985 je slovenska skupščina obravnavala obširno poročilo o položaju slovenske narodnostne skupnosti v zamejstvu in sprejela ugotovitve, stališča in sklepe, ki bi lahko imeli trajno vrednost (našteti so bili interesi, pravice in dolžnosti SRS kot "matične" države). Sama skupščina se nato ni držala sklepa, da bo "redno, najmanj pa enkrat v posameznem mandatu, celovito obravnavala vprašanje položaja in razvoja slovenske narodnostne skupnosti v zamejstvu" (Stergar, 1989b).

Za obravnavo razvoja odnosov do zamejstva so nedvomno pomembne programske izjave nekdanjih vodilnih jugoslovanskih in slovenskih politikov oziroma držav-

25 Podrobno, z objavo govorov v rimskem, beograjskem in ljubljanskem parlamentu ter z besedili sporazumov, v zborniku: Kolenc, 1977.

nikov. Edvard Kardelj – Sperans, partijski teoretik in zunanji minister v času mirovnih konferenc, se je do svoje smrti vračal k manjšinskim vprašanjem. Leta 1975 sta s predsednikom Josipom Brozom – Titom na Brdu in Strmolu gostila avstrijskega kanclerja Kreiskega in ga nista odvrnila od sprejema sedmojuljske (protimanjšinske) zakonodaje ter ugotavljanja manjšine v Avstriji. Čez leto dni je Kardelj na Brionih uredniku avstrijskega lista Profil v daljšem intervjuju izjavil, da se Kreisky "takrat niti ni dokončno izrekel o nobenem vprašanju niti ni vzel nase kakršnekoli obveznosti. Vendar pa so pogovori potekali v takem duhu, da smo pričakovali večji rezultat ..."26

Ko pozitivnih rezultatov za manjšino ni bilo niti čez nadaljnji dve leti, so na hermetično zaprti skupni seji predsedstva CK ZKJ in predsedstva SFRJ v Karadjordjevu 19. septembra 1978 sklenili, da v interesu ljubega miru oziroma razvoja sosedskih odnosov Avstrijcev in drugih sosedov ne gre preveč dražiti z manjšinskim vprašanjem in da je nekako treba pomiriti domače in zamejske nezadovoljneže. Kardelj je v razpravi med drugim dejal: "Ja sam, za sebe, več duže vremena uverea da naša manjinska politika predstavlja jednu od najneproduktivnijih i najneuspešnijih tačaka naše spoljne politike." Po Brozovem priporočilu, da se je treba glede koroškega spora z Avstrijci obnašati "fleksibilnije", je Kardelj menil, da italijanskim obiskovalcem niti ne bi bilo treba omenjati slovenske manjšine, saj po srečanju tako ali tako "osećaju određenu moralnu odgovornost prema toj nacionalnoj manjini, a s druge strane, tako ne izazivaš nikoga. Inače, ne znam što mi možemo drugo da uradimo? U rat zbog manjine ne možemo da idemo."27 V vojno res nihče ni šel; da pa od tedaj ni bilo več niti ene diplomatske note Avstriji, so opazili in objavili sami Avstrijci.28

Avtorizirano oziroma redigirano besedilo Brozove in Kardeljeve razprave je nato 6. oktobra 1978 na zaprti seji CK ZKS prebral (!) slovenski partijski predsednik France Popit. V razpravi so slovenski tovariši dodali napotek, "da mora manjšina kot samostojen subjekt v boju za uveljavljanje svojih pravic iskati zaveznike v naprednih silah večinskega naroda, ne pa se zanašati zgolj na podporo matičnega naroda" ...29 Čez mesec dni so odgovornemu uredniku mariborskega Večera Srečku Paniču, ki je dolga leta prizadevno spremljal in prizadeto komentiral položaj zamejskih Slovencev, lokalni partijski aparatčiki sporočili, da bo odstavljen "zaradi nepridržavanja

26 Cit. po objavi v zborniku: Brglez et al., 1984 in 1985¹, 16.

27 Na navedeno Kardeljevo izjavo sem prvič opozoril na omenjenem posvetu SAZU leta 1994, objavil pa v članku: *Identiteta in manjšina, zavest in matično. Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998* (Stergar, 1998, 48). Povzemam tudi v cit. razpravi (Stergar, 2001a).

28 Prim. cit. zbornik v uredništvu Otmarja Hölla (1988).

29 Po pisnem dovoljenju beograjskih oblasti so mi v drugi polovici 80. let kot specializiranemu raziskovalcu omogočili vpogled v zapiskne omenjenih sej v tedanjem Arhivu CK ZKS, dovolili izpisovanje, ne pa tudi kopiranje; gradivo danes hrani distocirana enota Arhiva Republike Slovenije v Ljubljani.

linije Karadjordjeva".³⁰ Čeprav ta "linija" široki javnosti ni bila nikoli razodeta, smo jo lahko občutili tudi v praksi Inštituta za narodnostna vprašanja.

Uveljavljanje "novih političnih linij" (doma in nato v zamejstvu) na vsake toliko časa se v podrobnostih izvedbe danes lahko zdi zabavno (prim. Stergar, 2001a, 64-65). Tedaj – zlasti v zgodnjih letih obravnavanega obdobja – je šlo marsikomu za nohte, za golo eksistenco. Celo najbolj izpostavljeni vodilni aktivisti v zamejstvu so prevečkrat postali lutke v rokah visoke jugoslovanske politike, doživeli velika človeška razočaranja in ponižanja od političnih eksperimentatorjev ali njihovih emisarjev.

Odkar so odprte slovenske oziroma jugoslovanske meje sredi šestdesetih let postale dejstvo ter je slovenski partijski "liberalizem" časovno sovpadal s pretresi v zahodni Evropi in "praško pomladjo" leta 1968, je bila v javnosti večkrat kritizirana neuspešnost državne politike do zamejstva. Kritike so postale izrazitejše na začetku sedemdesetih po velikonemških in neonacističnih orgijah na Koroškem jeseni 1970 (ob 50-letnici plebiscita) in jeseni 1972 (ob podiranju novih dvojezičnih krajevnih napisov); decembra 1970 je bila tudi izsiljena odpoved oziroma prestavitev obiska jugoslovanskega predsednika v Italiji. Z ustavnimi spremembami 1973/1974 je prišlo do "podružbljanja" zunanje politike ter prenosa določenih funkcij in pristojnosti na federalne republike.

V tem okviru lahko obravnavamo tih prehod od več kot stoletje veljavnega državnega programa Zedinjene Slovenije v politiko preseganja mej in razvijanja "enotnega (oz. skupnega) slovenskega kulturnega prostora". V osemdesetih letih je bilo znotraj SZDL in ob njej formuliranih več programskih dokumentov o pomoči zamejstvu (na primer 19. novembra 1985 "Nekatere usmeritve predsedstva RK SZDL ob razpravi o položaju ..."). Vsaj na novogoriškem in blejskem zasedanju Plenuma kulturnih delavcev OF (1985 in 1986) pa so se k razpravi o skupnem slovenskem kulturnem prostoru priglasili tudi predstavniki civilne družbe in seveda zamejci sami.

"Novogoriško sporočilo" med drugim razglaša: "Ideja skupnega kulturnega prostora povezuje zainteresirane ne glede na njihovo politično, idejno, versko ali kakšno drugo pripadnost, če te razlike niso ovira za skupno pripadnost slovenski etnični skupnosti, njeni kulturni identiteti in ciljem njenega kulturnega razvoja. Plenum kulturnih delavcev OF tudi pri uveljavljanju načela skupnega kulturnega prostora izhaja iz duha izvirmih določil OF slovenskega naroda in si bo še naprej prizadeval za duhovno združitev vseh Slovencev ... Plenum izrecno poudarja, da ideja skupnega kulturnega prostora ne more vsebovati nikakršnih ozemeljskih zahtev, nobene zahteve po spremembi obstoječih meja ali kakšnih drugih ozemeljskih zahtev ..." Zbo-rovalci so ponovili omejitev: "V okviru skupnega slovenskega kulturnega prostora ni

30 Tako Janez J. Švajncer v pismu bralca v ljubljanskem časniku *Delo* (4. 11. 1989).

mogoče vključevati posameznikov in skupin, ki so v času NOB zakrivili narodno izdajstvo s tem, da so krivi krvavih vojnih zločinov, ter ljudi, ki aktivno delujejo proti politiki SFRJ in SR Slovenije, s čimer se sami odrekajo zvezi z matičnim narodom." Nekdanji izpostavljeni "zoprnik" – Rimskokatoliška cerkev – tu ni bil več "izobčen".

Zgodovinar Vasilij Melik je v Novi Gorici menil, "da ni razloga, da bi se odpovedali programu Zedinjene Slovenije, ki nas spremlja že več kot 150 let, geslu, ki nas je vodilo v vseh najpomembnejših časih naše novejšje zgodovine. Težav njegovega uresničevanja smo se vseskozi zavedali, pa ga zato nismo opustili. Prirejali smo ga razmeram. Gotovo nas vežejo državne meje in mirovne pogodbe, ki smo jih podpisali in jih priznavamo. Toda meje niso vse. V programu Zedinjene Slovenije je izražena naša težnja po skupnosti, ki presega državne meje, misel na slovensko celoto, težnja po napredku in dvigu vsega slovenskega naroda in vsakega njegovega dela." (Melik, 1986, 15-20)

Desetletje prej (a še vedno dve desetletji po podpisu zadnje mirovne pogodbe, ki je opredeljevala slovenske državne meje) je na seminarju slovenskega jezika, literature in kulture (1974), ki je bil tudi ena prvih združevalnih aktivnosti v slovenskem prostoru, drug zgodovinar z ljubljanske filozofske fakultete, Metod Mikuž, rekel in objavil zelo "samosvojo" misel, na katero pri kom drugem nisem naletel in jo zato posebej navajam: "Naj bo komurkoli prav ali ne prav, obveza po Združeni Sloveniji za nas ostane. Nikdar ne bomo zaradi te sprožili tretje svetovne vojne, Združeno Slovenijo pa bomo uresničili. Če ne naša generacija, pa tista in tiste, ki prihajajo in bodo prihajale za nami." (Mikuž, 1974, 143-159) Je pokojni prof. Mikuž morda slutil 1. maj 2004?

Uveljavljanje načela o enotnem slovenskem kulturnem prostoru je v praksi pomenilo tudi prve uradne sprejeme (recimo jim) "konservativnih" zamejskih organizacij na pogovore z ljubljansko vlado in spremenjen odnos do njihovega narodnega delovanja; 1971 je na primer slovenske dotacije prvič dobila Krščanska kulturna zveza v Celovcu. Novejše raziskave sicer potrjujejo, da so nekatere katoliške zamejske skupine prejemale pomoč iz matice že od petdesetih let, a je to po medsebojnem dogovoru ostalo prikrito širši javnosti in oblastem sosednjih držav (Jančar, 1996, 236-237; Stergar, 2001a, 63-64). Da pa so "napredne" oziroma levičarsko usmerjene zamejske organizacije vse do leta 1990 v očeh uradne Ljubljane ostale nekako "bolj naše" in s tem deležne več pomoči, ni dvoma (Jančar, 1996, 257-259; Jevnikar, 1998a, 254, 258).

Ljudje, ki so v povojnih desetletjih partiji držali ogledalo in oporekali naivnemu upanju, da bo prevlada socializma v sosednjih deželah rešila tudi manjšinska vprašanja, se upirali nacionalnemu nihilizmu in nasprotovali poskusu ideološkega discipliniranja ali izključevanju manjšincev, so bili do tedaj v Sloveniji že nekako potisnjeni v kot (Albert Rejec, Lojze Ude, Lavo Čermelj, pozneje še skupini okrog revij *Prostor in čas* ter 2000) (prim. npr. Blažič, 1992, 39), v zamejstvu pa deležni

posebne obravnave matičnih obveščevalcev, varnostnikov in carinikov (denimo Boris Pahor, Alojz Rebula, Vinko Beličič) (Pahor, 1969, 239-242).³¹

V drugi polovici sedemdesetih in v osemdesetih letih pa je zamisel o enem slovenskem kulturnem občestvu prerasla še v načelo o (splošnem) skupnem slovenskem prostoru, katerega izvedba je vključevala tudi finančne podpore in druge mehanizme za ustanavljanje mešanih gospodarskih podjetij v zamejskem prostoru. Te naj bi poleg gospodarskega razvoja zamejskih krajev samostojno zagotavljale materialno osnovo za delovanje manjšinskih organizacij ter zavodov. Z naložbami v zamejstvo si je Slovenija že pred dolgimi leti odpirala gospodarsko pot v EGS ali v Efto, in je bila torej korist večstranska. Vsaj naj bi bila, če ne bi večina mešanih firm shirala že do slovenske osamosvojitve (Sima, 1990; Jančar, 1996, 270).

Ob evoluciji načel o pomoči zamejstvu smo že kar nekaj rekli tudi o njihovi izvedbi v praksi slovenskih državnih in paradržavnih organov. Zlasti od uvedbe "sivov" z ustavo 1974 je popoln pregled skoraj nemogoč. Finančna sredstva in druge oblike pomoči so poleg vladnih resorjev in SZDL zamejstvu namenjali tako kulturniki, šolniki kot otroško varstvo, športniki in gospodarska zbornica. Ob financiranju prek bolj ali manj posrečeno izbranih predstavniških oziroma osrednjih organizacij v zamejstvu je odhajal del pomoči "projektno", neposredno med dajalci in prejemniki v manjšinski "bazi", "terenu".

Nad vso to paletto čezmejnih odnosov so družno bedele jugoslovanske zvezne in slovenske varnostne službe (da o njihovih kolegih iz sosednjih dežel ne govorimo). Danes ni več tabu tema, koliko slovenskemu režimu neprijetnih ljudi v italijanskem oziroma anglo-ameriškem delu Primorske so v letih 1945-49 oznovski agenti ubili ali pa ugrabili in jih je po zasliševanjih za vedno "vzela megla" (Jevnikar, 1998a, 249-250, 254-256; Troha, 1999, 195-196).³² Oblasti so ves čas preprečevale tudi prost vnos manjšinskega tiska, ker je bil "v jezikih jugoslovanskih narodov in narodnosti". V navezi z bankrotnimi makroekonomisti so z razvpitimi depozitnimi uredbami še v osemdesetih letih za dolge mesece močno priprle pretok ljudi čez "najbolj odprto mejo v Evropi".

S stališča prepletenosti uradne skrbi za manjšine in obveščevalne dejavnosti bi bilo zanimivo primerjati poklicne poti vrste nosilcev javnih funkcij in hkrati delivcev pomoči zamejstvu. Preveč izmed teh uradnih skrbnikov je zlasti neprizadeto "uradovalo" ali predvsem čakalo na izpraznjena ambadorska mesta v toplih eksotičnih deželah.

Zvezne oblasti v Beogradu so same ali prek veleposlaništev v Rimu, na Dunaju in v Budimpešti ter prek generalnih konzulatov v Trstu in Celovcu izvajale zaščitniško vlogo nad slovenskimi manjšinami. Ob korektno opravljenem delu bi bilo na drugi

31 Ponatis v letu 1993.

32 O delovanju obveščevalne službe med manjšino na več mestih tudi Jančar, 1996.

strani mogoče očitati pogosto nedoslednost, nestrokovnost, kampanjskost, zapostavljanje na račun skupnih dobrih sosedskih odnosov in še kak naglavni greh diplomacije. In vse seveda ilustrirati s primeri. Diplomata Jančar ugotavlja, da se je običajna fraza glasila: "Odnosi s sosedi so dobri in se razvijajo ugodno, vendar so obremenjeni z vprašanjem položaja slovenske (ali katere druge) manjšine." (Jančar, 1996, 247)

Glede na mednarodnopravno oziroma bilateralno zaščitenost bi veljalo vsaj za Tržaško pokrajino pohvaliti uspešno redno sestajanje mešane komisije za izvajanje Posebnega statuta k Memorandumu o soglasju iz leta 1954 (prim. Murko, 1975) (kontaktni komite s Koroško iz poznejšega časa ni primerljiv!). Sem bi morda veljalo uvrstiti tudi "zvezno" podporo mednarodni konferenci o manjšinah v Trstu 10.-14. julija 1974 (Jeri, 1975; Stergar, 1993). Osimski sporazumi celotni slovenski manjšini v Italiji niso prinesli kaj posebno pozitivnega, in še to je na svojo roko izsilil slovenski vodja jugoslovanske pogajalske skupine Boris Šnuderl.³³ Ves jugoslovanski pritisk in mednarodni prestiž pa od "rimskih mlinov" ni mogel izsiliti sprejetja globalnega zaščitnega zakona za Slovence ter približanja njihovega pravnega položaja južnotirolskemu niti ne resničnega priznanja zgodovinske navzočnosti Slovencev v Videmski pokrajini ali na primer izvedbe lastnega italijanskega zakona v slovenskih televizijskih oddajah iz Trsta (1975) ter ustaviti plaza žaljivih sodnih postopkov proti prof. Samu Pahorju.³⁴ In to v obdobju vlad italijanskega levo-sredinskega bloka in delovanja enotne delegacije vseh frakcij Slovencev v Italiji.

Jugoslavija kot najpomembnejša sopolpisnica ADP od svoje severne sosede ni mogla izterjati vestnega izpolnjevanja manjšinskih določb 7. člena. Kljub občasnim kampanjam z diplomatskimi notami in demonstracijami, govorom predsednika države, "rožljanju s sabljo" obrambnega ministra, poskusom posredovanja prek socialistične solidarnosti ter publicistični "internacionalizaciji" nikoli ni izpeljala napovedane internacionalizacije po 30. in 35. členu ADP in problemov nikoli ni uvrstila na dnevni red Generalne skupščine OZN, kjer naj bi (seveda zelo teoretično!) imela za seboj glasovalno večino neuvrščениh. Tako na Koroškem kljub 5. odstavku člena 7 v senci še vlada Heimatdienst. Avstrija je do konca jugoslovanskega obdobja obravnavala štajerske Slovence kot "pomoto v 7. členu" in uspešno izvajala erozijo veljavnosti tega člena (ki so jo že pred tremi desetletji ugotavljali prof. Pleterski in še kdo). Jugoslaviji erozije ni uspelo ustaviti ne ob odpravi obveznega dvojezičnega šolstva, ne ob plebiscitnih orgijah, ne ob "Ortstafelkriege", ne ob ugotavljanju manj-

33 To je nazorno opisal v reviji *Mladina* (3. 11. 1994, 25).

34 Premajhno odzivnost slovenskih oblasti in širše javnosti do odločnejših pobud Društva Edinost in Sama Pahorja je ob desetletnici neizvajanja Osimskega sporazuma na svoj hudomušen način sam komentiral v naši družinski spominski knjigi: "Post festum: po maozični (1) manifestaciji za Osimo pred Skupščino S. R. Slovenije (2) bo zdaj Slovincem v Italiji bolje. Ali vsaj tako želim – upati pa si ne upam. Samo Pahor – (1) 97 kg Sama Pahorja, (2) 15. 10. 1985 od 12.20 do 12.58."

šine in ne ob reformi šolstva proti volji manjšine v smer apartheida. Ob koncu Jugoslavije so na kakem bilateralnem sestanku Avstrijci že sami načenjali manjšinsko vprašanje, jugoslovanska delegacija pa se ni držala uveljavljene prakse poprejšnjih konzultacij s predstavniki manjšin.

Primer (ne)uspešnosti prepričevanja Madžarske v obdobjih tesnega sodelovanja v duhu proletarskega internacionalizma ali pa ob "lagerskih" bojih in izobčenjih bi spet zaslužil posebno obravnavo. Počasnost sledenja pozitivnemu slovenskemu zgledu pri uvedbi obveznega dvojezičnega šolstva v Prekmurju je dolgo časa bolj spominjala na željo po "evtanaziranju" porabskih Slovencev v zamreženem področju kot pa po njihovi ohranitvi in prostem razvoju.

Retrospektivno se zdi, da so bili kar številni poskusi Jugoslavije za univerzalno in regionalno kodifikacijo manjšinskega prava prej priložnost za bahanje z lastno "vzorno ureditvijo" manjšinskih vprašanj in priložnost za osebno uveljavljanje posameznih "specialnih svetnika saveznog sekretara za zaščito manjina i balkansku suradnju". Slovenski zamejci bodo od vsega tega (seminarji Ljubljana 1965, Ohrid 1974, Brdo, komisije in podkomisije OŽN, Helsinška deklaracija 1975 in nato drugi dokumenti KEVS, berlinska konferenca komunističnih partij 1976, že 1990 Pentagonala ...) morda imeli kaj koristi v prihodnosti, do zdaj je skorajda niso.

Tudi pri narodnih manjšinah velja, da je najbolj pristno in najbolj trajno neuradno sodelovanje med samimi ljudmi, med interesnimi in poklicnimi združenji ter organizacijami na osnovni ravni. V zavesti, da izpuščam marsikoga, naj navedem vsaj znane mi dele "civilne družbe", ki so v obdobju po drugi svetovni vojni dejavno dopolnjevali zaščitniško funkcijo slovenske države do njenih manjšin. To so (bili) nekdanji Maistrovi borci, primorski in koroški partizani (slednji tudi s svojim Vestnikom), Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru s kontinuiranim delovanjem od 1928 (prim. npr. Kovačič, Natek, 1988; Stergar, 2003, 29-83; Vrbnjak, 2003), Slavistično društvo in nekatera druga strokovna združenja, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani (z leta 1925 ustanovljenim predhodnikom Manjšinskim institutom ter partizanskim Znanstvenim institutom; zato je prav Ljubljana že junija 1965 gostila prvi seminar OŽN o pravicah človeka v večnarodnih skupnostih; inštitutska dejavnost in večkrat mačehovski odnos RS kot ustanoviteljice sama po sebi pričata tudi o odnosu do zamejstva) (Stergar, 1995a)³⁵ in nekateri drugi družboslovno-humanistični inštituti (posebno tudi Znanstveno-raziskovalno središče RS v Kopru), filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (s svojo komisijo za sodelovanje z zamejstvom, seminarji slovenskega jezika in kulture, svojo raznovrstno pedagoško in znanstveno dejavnostjo ter z vrsto oddelkov) (prim. npr. Nečak, 1996, 119-123), ob njej še več drugih visokošolskih zavodov.

35 Krajša prevedena verzija: Stergar, 1995b.

Tu je nadalje trajno povezovanje v okviru rimskokatoliške cerkve, sodelovanje (pobratenih in drugače povezanih) občin, Skupnost študentov in klubi zamejskih študentov v Ljubljani, sodelovanje tabornikov ter skavtov s primorskimi in koroškimi vrstniki (s koroškimi taborjenji od 1967 – prim. Stergar, 1973, 68-69), Društvo prijateljev zamejskih Slovencev – v ustanavljanju 1969, krog srečanj v Dragi od 1966 (Jevnikar, 1998a, 257), Gašperjeva bralna značka, od 1991 tudi Svetovni slovenski kongres. Opozorim naj na velik delež gesel o zamejstvu od prvega zvezka Enciklopedije Slovenije, v nekaterih drugih leksikonih in priročnikih, na poudarjeno ukvarjanje z narodnostno in zamejsko tematiko v revijah *Prostor* in *čas*, 2000, Celovski zvon in še in še. Zaradi "prevelike" vneme in zvedavosti je kdo izmed nosilcev tega čezmejnega sodelovanja okusil tudi socialistični zapor (med njimi sodnik Franc Miklavčič, publicist Viktor Blažič in pisatelj Drago Jančar).

V svojih raziskavah matične pomoči manjšinam še nisem prišel tako daleč (ali pa sem prišel že dlje od tega), da bi si upal dajati končno sodbo o tem, ali je bila pomoč – posplošeno rečeno – ustrezna po obliki in obsegu, v skladu z vsakokratnimi možnostmi in z najbolj dolgoročnimi interesi dajalca ter tudi prejemnikov, "pravično" razdeljevana med slednje. Brez zlorab in tudi osebnega okoriščanja v materialnem ali kakem drugem pogledu prav gotovo ni šlo. Iz posameznih (čeprav ne maloštevilnih in ne malo pomembnih) dokazanih ali dokazljivih "udbomafijskih" primerov oziroma razširjenosti "Mačkovega imperija" prek zamejstva v zahodno Evropo že vsaj od 1953 še ne bi mogel sklepati na očitno razprodajo nacionalnih interesov, na eno samo veliko prevaro, zgolj "izkazan ignorantski odnos" (Blažič, 1992, 34) ali na "zamejce kot [predvsem ali izključno?] krinko za beg kapitala".³⁶

Znani so stari "južnjaški" očitki o sejemskih sporazumnih in mešanih podjetjih kot "slovenačkome švercu" ter novejša srbske fantazije o preteklem jugoslovanskem plačevanju vsakega zamejskega Slovenca posebej. Koroški Heimatdienst in tržaški fašisti imajo preštete vsakega "poklicnega Slovenca" v zamejstvu. Obseg pojava, ki ga je Delo označilo z naslovom "Režimski kurirji so v nahrbtnikih ilegalno spravljali gotovino čez mejo" (Delo, 29. 7. 1994), je bil v devetdesetih letih 20. stoletja nekaj časa pod drobnogledom avstrijskih in italijanskih finančnih in sodnih oblasti; katastrofe večine primorskih slovenskih bančnih zavodov so tedaj pustile trajne negativne posledice na položaj manjšine (Pahor, 2001, 188-198). Brez posledic v zamejstvu menda ni bilo niti "razkritje" mreže nekdanjih pravih in domnevnih udbašev spomladi in poleti 2003.³⁷

Ob vsem tem je jasno, da brez pomoči matice v preteklih desetletjih in danes ne bi bilo – ali ne v taki obliki in obsegu – na primer Stalnega slovenskega gledališča, Založništva tržaškega tiska, Narodne in študijske knjižnice ter SLORJ v Trstu, goriškega Kulturnega doma, slovenske šole v Špetru, Kulturnega doma v Reziji, je-

36 Tako se je glasil naslov nadaljevanke v *Delu*, julija 1994.

37 Gre za znani seznam "udba.net" na svetovnem spletu ter za izbor imen v knjigi: Lajovic, 2003.

zikovnih tečajev v Kanalski dolini, Glasbene šole na Koroškem, Mladinskega doma v Celovcu, dvojezičnih otroških vrtcev na Koroškem, tiska (in nato kulturnega doma) porabskih Slovencev – če naštejemo le nekaj primerov in opozorimo, da do leta 1990 ne moremo navajati pomoči štajerskim Slovencem ne drobcm avtohtonih Slovencev na Hrvaškem.

Večkrat sem že ponovil: profesor Grafenauer je kot zgodovinar in kot pričevalec zavrnil ocene, "da je Slovenija po koncu vojne na mirovni pogodbi o novi ureditvi Evrope zaradi socialistične usmerjenosti in ozke politične povezanosti s Sovjetsko zvezo dosegla manj, kot bi mogla pri drugačni družbeni usmerjenosti in povezavi" (Grafenauer, 1989, 403). Sam bi za štiri desetletja po mirovni pogodbi moral dejati podobno: ni dokaza, da bi bilo slovenstvo v zamejstvu usihalo predvsem zaradi neučinkovite pomoči komunističnih oblastnikov iz jugoslovanske republike Slovenije. Usihanje se – žal – v večjem delu zamejstva nadaljuje tudi v obdobju demokratične in samostojne slovenske države.

V tem najnovejšem času je zgodovinski interes slovenskega naroda in njegove samostojne države za obranjanje zamejskih Slovencev opredeljen v 5. členu Ustave RS (z dne 21. decembra 1991), ki posebej obravnava tudi slovenske začasne zdomce; ti se postopno spreminjajo v trajne izseljence. Republika Slovenija tako "skrbi za avtohtone slovenske narodne manjšine v sosednjih državah, za slovenske izseljence in zdomce, ter pospešuje njihove stike z domovino". Ustava jim v Sloveniji omogoča tudi nekatere "posebne pravice in ugodnosti" (v praksi predvsem pri šolanju).³⁸

Trajni pomen naj bi imela tudi Resolucija o položaju avtohtonih slovenskih manjšin, ki jo je državni zbor sprejel 27. junija 1996. Resolucija izhaja iz načela o skupnem slovenskem kulturnem prostoru, zamejske Slovence obravnava kot "dragocen most sodelovanja in dobrega sosedstva" ter kot avtonomen politični subjekt,³⁹ slovensko manjšino v Republiki Hrvaški pa omenja "na področjih vzdolž hrvaško-slovenske državne meje, zlasti v Istri, Gorskem Kotarju in Medmurju".⁴⁰ Med doslej neuresničenimi zahtevami resolucije ostaja tudi (ponovno) imenovanje ministra brez listnice za zamejske Slovence.⁴¹

38 Oris obdobja od leta 1990 povzeman predvsem po svojem članku Zamejski Slovenci (Stergar, 2001b, 60-62).

39 V čas pripravljanja resolucije je sodil tudi posvet v državnem zboru; strokovno ga je pripravil Inštitut za narodnostna vprašanja (prim. Jesih, 1996). Razgibana strokovna razprava je potekala že na "etničnih delavnicah" sodelavcev specializiranih "manjšinskih" inštitutov (Ljubljana, Rovinj, Trst, Celovec) v Žabnicah 29.-30. 9. 1989 in v Ljubljani 9.-10. 1. 1990 (prim. Šumi, 1990).

40 Rudi Merljak o Slovencih na Hrvaškem in resoluciji pripoveduje: "Sam sem se leta 1996, ko smo v slovenskem parlamentu oblikovali resolucijo o Slovencih v zamejstvu, zelo zavzemal za njihovo vključitev. Takrat se nekateri poslanci in strokovnjaki dvomili o vključitvi Slovencev na Hrvaškem v to kategorijo. Mojemu mnenju pa se je kmalu pridružilo nekaj drugih poslancev ..." (Destovnik, 2003, 164).

41 Resolucija je bila poleg Uradnega lista RS št. 35/1996 objavljena še na več mestih. Tu omenimo predvsem objavo v knjigi Slovenija in manjšine, ki je že zaradi svojega uvoda več kot le zbirka pravnih virov iz osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja (Jevnikar, 1998b).

Da položaj zamejskih Slovencev ostaja eno osrednjih zunanjepolitičnih vprašanj Slovencev oziroma njihove države, je namreč v novo nastajajoči samostojni slovenski državi potrdila tudi odločitev, da v prvo demokratično izvoljeno Demosovo vlado pomladi 1990 vključijo ministra za Slovence po svetu oziroma zunaj RS (Janez Dular), kar se je ponovilo pri sestavljanju prve Drnovškove vlade (Janko Prunk). Od 1993 so skrb za zamejske Slovence prevzeli (zgolj) državni sekretarji kot vodje posebnega sektorja in nato direktorji Urada Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu⁴² (v sklopu MZZ, s hitro se menjavajočimi se direktorji). Posamezne dejavnosti zamejcev že desetletja podpirajo zlasti vladni resorji za kulturo, šolstvo in znanost, medtem ko koordinacijski svet vlade RS za zamejske Slovence v prvih nekaj letih obstoja ni prav zaživel.

Kritične ocene prakse RS v odnosu do zamejskih Slovencev (in do sosednjih držav) po 1991 izpostavljajo predvsem škodljivo križanje strankarsko-političnih interesov s trajnimi nacionalnimi oziroma državnimi cilji ter pomanjkanje ali prekinitev že utečenih oblik in načinov posredovanja pomoči zamejstvu; od 1995 je dokaj strmo padal delež te pomoči v državnem proračunu. Tržaški zgodovinar Milan Pahor je o tem zapisal: "Nova samostojna Slovenija na začetku svoje poti ni našla pravega državniškega pristopa do vprašanja slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Slovenci v Italiji so od osamosvojitve Slovenije dalje želeli in zahtevali, naj Državni zbor Republike Slovenije sprejme trdne zakonske obveze v korist Slovencev izven meja domovine. Hoteli so doseči, da manjšina ne bi bila vedno odvisna od vsakodnevne politike in sosedskih odnosov. Matica naj zakonsko utemelji in finančno podpre lastne manjšine." (Pahor, 2001, 188)

Nekateri indici (na primer obseg in način medijskega poročanja, solidarnostnih manifestacij ipd.) kažejo tudi na upadanje zanimanja slovenske javnosti oziroma "civilne družbe" za zamejsko problematiko. Ob protinatovskih in protiglobalizacijskih demonstracijah zadnjega časa bi se lahko vprašali, kdaj so bile v "matici" zadnje manifestacije za pravice zamejskih Slovencev, kadar jim denimo "nosilci tisočletne kulture" dejansko in nekaznovano pljuvajo v obraz, če spregovorijo po domače, tj. slovensko. Raziskave pa kažejo, da so zamejci s Slovenijo še vedno živo povezani prek osebnih stikov, bodisi sorodstvenih, poslovnih, turističnih ali kulturnih. Res se je tok študentov, ki so nekdanj iz zamejstva prihajali na študij v Slovenijo, zdaj obrnil v nasprotno smer. Nastanek samostojne RS je na zamejske Slovence sicer pozitivno vplival v psihološko-identifikacijskem pogledu. Veliko jih je namreč na različne načine tudi tvorno prispevalo k slovenski osamosvojitvi in prebijanju določene politične in gospodarske izolacije v prvih mesecih obstoja nove države. Manjši del zamejcev pa je obžaloval razpad – domnevno močne zaščitniške – Jugoslavije in njene družbene ureditve.

42 Prim. npr. istoimensko geslo Tomaža Štefeta v Enciklopediji Slovenije (Štefe, 2000, 80).

Na manjšinskem področju za uspeh mlade slovenske diplomacije lahko štejejo predvsem sporazum z Republiko Madžarsko (6. novembra 1992) o zagotavljanju posebnih pravic porabskim Slovincem in pomurskim Madžarom (URL, 1995).⁴³ Ob nerealiziranem Oglejskem sporazumu z Republiko Italijo (Kosin, 1998, 57-97) in nekaterih drugih poskusih bilateralnega urejanja položaja zamejcev je RS spodbujala sprejem Zakona o zaščiti slovenske jezikovne manjšine v Furlaniji - Julijski krajini, po več desetletjih dokončno sprejetega 14. februarja 2001. RS v desetih letih obstoja ni uspelo urediti svojega statusa pridružene sile v Avstrijski državni pogodbi (s 7. členom kot temeljem manjšinskih pravic), s podpisom slovensko-avstrijskega sporazuma o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti pa je maja 2001 – v fazi pristopnih pogajanj RS v Evropsko zvezo – dopustila mednarodnopravno povezovanje urejanja položaja Slovencev v Avstriji s položajem "pripadnikov nemško govoreče etnične skupine" in vsaj posrednim priznanjem nadaljnega obstoja nemške manjšine (Volksgruppe) v Sloveniji. Od leta 1991 se na novo oblikuje tudi odnos do Slovencev, ki živijo na Hrvaškem in v drugih nekdanjih jugoslovanskih republikah. Na Hrvaškem so ustavnopravni status Slovencev sicer večkrat spreminjali, z očitno željo po recipročni obravnavi Hrvatov v RS pa so ves čas priznani kot narodna manjšina (brez določenega ozemlja avtohtone poselitve; ob še ne določeni in zakoličeni državni meji je mogoče razumeti mlačen odnos slovenske vlade v simbolnem in osamljenem "primeru Joško Joras"). Uspešno so se nadaljevala slovenska prizadevanja za boljšo mednarodnopravno zaščito manjšin, predvsem v evropskem okviru.

Prelomne spremembe v Sloveniji in njeni okolici 1990-92 so posredno vplivale tudi na novo organiziranje zamejskih Slovencev v vseh sosednjih državah. Vključevanje RS v evropske povezave (Jazbec, 1998, 29-34) in odpravljanje ovir za prehajanje državnih meja že učinkujeta na večjo povezanost z "za-mejskim" prostorom, vseeno pa zamejski Slovenci v doglednem času ne bodo izgubili svoje različnosti v odnosu do Slovencev v RS in v odnosu do svojih sodržavljanov drugega jezika.⁴⁴ Z naivnimi pričakovanji bistvenega izboljšanja položaja slovenskih manjšinskih skupnosti v sosednjih državah po vstopu RS v Evropsko zvezo 1. maja 2004 se je treba trezno soočiti.⁴⁵ Kako je v resnici s pravno zaščito Slovencev v Italiji, ki seveda je v EZ, bodo povedali že nekateri naslednji referenti.

43 Objava tudi v: *Razprave in gradivo* (26-27/1992, 330-342).

44 Novejši teoretični razmislek v: Komac, 2002, 88-94.

45 To so kvalificirani referenti storili med drugim na dveh posvetih Odbora SAZU za preučevanje narodnih manjšin v letu 2001, ko so predstavili tako pretekle izkušnje kot nerešena vprašanja uresničevanja skupnega slovenskega kulturnega prostora ob vstopanju RS v Evropsko zvezo. Prim. Pirjevec, 2002.

LA REPUBBLICA DI SLOVENIA ED I TERRITORI D'OLTRE CONFINE
ABITATI DA SLOVENI 1945-2002

Janez STERGAR

Istituto per gli studi etnici, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26

e-mail: janez.stergar@guest.arnes.si

RIASSUNTO

Fra i capitoli principali della storia slovena, c'è anche l'esame dell'attività diplomatica per l'unione delle regioni slovene periferiche alla nazione madre, nel periodo che va dalla fine della seconda guerra mondiale alla firma degli accordi di pace; lo studio dello sviluppo delle minoranze autoctone slovene negli stati confinanti ed il loro collegamento oltre i confini statali. Nuove fonti storiche, parzialmente già pubblicate e le memorie delle personalità di spicco protagoniste di questa collaborazione transfrontaliera, rendono oggi possibile una nuova visione di questo tema.

Dopo la definizione dei nuovi confini (ad occidente) e la conferma di quelli preesistenti (a nord e nord est), gli sforzi diplomatici delle autorità slovene e jugoslave si indirizzarono all'attuazione ed al miglioramento delle norme di tutela che regolavano la posizione legale e sociale degli sloveni in Italia, Austria ed Ungheria. La politica dei confini aperti con Italia ed Austria, dalla metà degli anni Sessanta, permise diverse forme di aiuti culturali ed economici, diretti a quelle istituzioni ed organizzazioni che non erano "ostili" alla "nuova realtà sociale" della Slovenia. Dagli anni Settanta la collaborazione con le minoranze slovene fu "socializzata" ed in massima parte trasferita a vari organismi parastatali ed alla società civile. Fu sviluppato il concetto di "spazio culturale (ed economico) unitario sloveno" e la tutela degli sloveni d'oltre confine, di quelli "temporaneamente all'estero per lavoro" e di quelli emigrati, fu elevata a norma costituzionale.

Un nuovo capitolo di questo tema è stato scritto dopo l'indipendenza. All'inizio la responsabilità per gli sloveni nel mondo fu affidata ad un ministero minore. Negli ultimi anni sono visibili segni di un graduale calo dell'interesse per l'Oltreconfine, sia da parte dello stato sia dell'opinione pubblica. Ciò è dovuto, in parte, alle ingenuè attese di un deciso miglioramento della posizione delle minoranze slovene negli stati confinanti, dopo il 1 maggio 2004, data dell'ingresso della Slovenia nell'Unione Europea. Dal 1991 è stato ridefinito anche il rapporto verso gli sloveni che vivono nella vicina Croazia (e nelle altre repubbliche ex jugoslave).

Parole chiave: storia slovena, 1945-2002, minoranze nazionali, rapporti internazionali

VIRI IN LITERATURA

AJNV, I – Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, fasc. SO 4.

Babič, B. (1982): Primorska ni klonila: Spomini na vojna leta. Koper – Trst, Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Bajc, G. (1996/97): La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste: 1945-1948 (disertacija). Trieste, Università degli Studi di Trieste.

Bajc, G. (1999a): Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945-1948). Zgodovinski časopis, 53, 1999, 4 (117). Ljubljana, 577-594.

Bajc, G. (1999b): Odnos matice do tržaške politične opozicije v prvem povojnem obdobju: Od konca vojne do resolucije Informbiroja. V: Darovec, D., Mikolič, V. G. (eds.): Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu 1884-1960. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 109-128.

Barker, T. M., Moritsch, A. (1984): The Slovene Minority of Carinthia. East European Monographs, 169. New York, Columbia University Press.

Bebler, A. (1949): Za pravične meje nove Jugoslavije: Govori in izjave o Trstu, Julijski krajini in Slovenski Koroški. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Bebler, A. (1981): Čez drn in strn: Spomini. Koper – Trst, Založba Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Beltram, J. (1983): Tukaj je Jugoslavija: Goriška 1945-1947. Koper – Trst, Lipa – Založništvo tržaškega tiska.

Benko, B. (1975): Jugoslovansko-italijanski odnosi od 1954 do 1975: s posebnim oziranjem na manjšinsko vprašanje in problem meja. Diplomaska naloga. Ljubljana, FSPN.

Blažič, V. (1992): Uporaba manjšin. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 59-60. Ljubljana, 28-44.

Bohte, B., Škrk, M. (1997): Pomen Avstrijske državne pogodbe za Slovenijo in mednarodnopravni vidiki njenega nasledstva. Pravniki, 52, 1997, 11/12. Ljubljana, 601-630.

Brečelj, A. (1994): I gruppi autonomi sloveni a Trieste 1949-1952. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

Brglez, F. et al. (eds.) (1984): Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana – Celovec, Komunist – Drava (druga izdaja 1985).

Bufon, M. (1995): Prostor, meje, ljudje. Trst, SLORI.

Celar, B. et al. (2002): Slovenija in njene meje. Ljubljana, Visoka policijsko-varnostna šola.

Ciani, B. (1993): Trieste 1954-1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.

- Čačinovič, R. (1985):** Poslanstva in poslaništva: Od Rakičana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija. Maribor – Murska Sobota, Obzorja – Pomurska založba.
- Čačinovič, R. (1994):** Slovensko bivanje sveta: Razvoj in praksa diplomacije. Ljubljana, Enotnost.
- Čačinovič, R. (1995):** Vloga Slovenije v zunanji politiki jugoslovanske federacije. V: Grafenauer, B. et al. (eds.): Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Delo.** Ljubljana.
- Destovnik, I. (ed.) (2003):** Koroški koledar 2004. Celovec, Drava, 159-167.
- Devetak, S. (1986):** Povezovanje s Slovenci v zamejstvu in položaj narodnosti v SR Sloveniji. Teorija in praksa, 23, 4-5. Ljubljana, 245-254.
- Devetak, S. (1987):** Sodelovanje z matico – pogoj za napredek narodnosti. V: Devetak, S., Joó, R. (eds.): Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Devetak, S. (1999):** Pravica do različnosti: Pravno varstvo manjšin v Evropi. Maribor, ECERS.
- Devetak, S. et al. (1981):** Odnosi med matico in manjšino: Pogled na sodelovanje Slovenije s slovensko narodnostno skupnostjo v Avstriji, 13. Koroški kulturni dnevi = 13. Kärntner Kulturstage. Klagenfurt/Celovec, 26-51.
- Devetak, S., Joó, R. (eds.) (1987):** Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Dokumenti (1984-1989):** Dokumenti o spoljni politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Beograd, Jugoslovanski pregled.
- Dolhar, E. (2002):** Boj za slovenstvo Kanalske doline: Od TIGR-a do volitev 1946. Trst – Ljubljana, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček – Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Domej, T. (1981):** O stikih med manjšino in matico iz zornega kota koroških Slovencev. Razprave in gradivo, 13-14. Ljubljana, 223-226.
- Domej, T. (1996):** Der Konflikt nach dem Krieg: Die Kärntner Slowenen 1945-1949. V: Moritsch, A. (ed.): Austria slovenica. Die Kärntner Slovenen und die Nation Österreich = Koroški Slovenci in avstrijska nacija. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 3. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana – Wien, Hermagoras – Mohorjeva založba, 86-165.
- Druškovič, D. (1975):** Posredniška vloga narodnostnih skupnosti. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 429-437.

- Gombač, B. M. (1995):** Svobodno tržaško ozemlje kot poskus večnarodne države (1947-1954). V: Grafenauer, B. et al. (eds.): Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Gombač, B. M. (1993):** Trst-Trieste – dve imeni, ena identiteta: Sprehod čez historiografijo o Trstu 1719-1980. Ljubljana – Trst, Narodni muzej – Tržaška založba.
- Gombač, B. M. (1996):** Slovenija, Italija: Od preziranja do priznanja. Ljubljana, Debora.
- Gombač, B. M. (1997):** Slovensko-italijanski odnosi. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 46-55.
- Gombač, B. M. (2002):** Trieste – Trst : zwei Namen, eine Identität: Spaziergang durch die Historiographie der Stadt Triest 1719-1980. St. Ingbert, Roehrig.
- Gombač, M. (1997):** Slovensko primorje 1944-1947. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 30-34.
- Gorjan, B. (2001):** Mojih petdeset let v politiki. Ljubljana, samozaložba.
- Gradišnik, B., Šušmelj, J. (eds.) (1996):** Slovenija, Italija: Bela knjiga o diplomatskih odnosih = Slovenia, Italy: White Book on Diplomatic Relations. Ljubljana, Debora.
- Grafenauer, B. (1984):** Spremna beseda. V: Pahor, B.: V labirintu. Ljubljana, Slovenska matica, 627-637.
- Grafenauer, B. (1986):** O slovenskem etničnem prostoru kot kriteriju pri zgodovinskih vedah. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 13. sklic, Nova Gorica 1985, Skupni slovenski kulturni prostor. Ljubljana, 21-29.
- Grafenauer, B. (1987):** Zgodovinsko gledanje na spreminjanje narodnega značaja nasploh in na vprašanje slovenskega narodnega značaja posebej. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 14. sklic, Bled 1986. Ljubljana, 28-38.
- Grafenauer, B. (1989):** Edvard Kocbek v tretji krizi svojega življenja [spremna beseda]. V: Pahor, B.: Ta ocean strašno odprt. Ljubljana.
- Grafenauer, B. (1993):** Slovenski zgodovinski prostor in država. Grafenauer, B. (ed.): Slovenci in prihodnost. Zbirka Paradigme. Ljubljana, Nova revija, 167-187.
- Grafenauer, B. (1994):** Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje. Zbirka Zgodovinskega časopisa, 10. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Grafenauer, B. (2002):** Slovenska identiteta v evropskem prostoru. Glasnik Slovenske matice, 25/26, 1-2. Ljubljana, 13-18.
- Grafenauer, B. et al. (eds.) (1995):** Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994). Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Grafenauer, B., Stergar, J., Malle, A. (1991):** Koroški Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 5. Ljubljana, Mladinska knjiga, 290-304.

- Grdina, I. (2000/01):** Nekaj misli o Koroški kot slovenski boli. V: Moritsch, A. (ed.): Koroški Slovenci 1900-2000: Bilanca 20. stoletja. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 8. Celovec – Ljubljana – Dunaj, Mohorjeva založba – Hermagoras, 273-292.
- Höll, O. (1988):** Das Minderheitenproblem in den österreichisch-jugoslawischen Beziehungen: Ein historischer Exkurs. V: Höll, O. (ed.): Österreich – Jugoslawien: Determinanten und Perspektiven ihrer Beziehungen. Wien, Braumüller, 205-251.
- J. T. (1994):** Avstrija kot sosed danes in v bodoče. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 75-77. Ljubljana, 44-125.
- Jančar, M. (1996):** Slovenska zunanjepolitična razpotja. Ljubljana, Društvo 2000.
- Jazbec, B. (1998):** Evropska projekcija slovenstva v gornjem Jadranu. Slovenija proti združeni Evropi. 2000 – Časnik za mišljenje, umetnost, kulturna in religiozna vprašanja, 114. Ljubljana, 29-34.
- Jazbec, B. (2000):** Osimo pred sukcesijo in po njej. Razprave in gradivo, 36/37. Ljubljana, 33-67.
- Jelen, T. (2002):** Hoja za mavrico: Spomini iz temnih dni pričakovanja. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- Jeraj, J. (2002):** Preko Karavank: Dnevnik slovenskega generalnega konzula v Celovcu 1992-2000. Ljubljana, samozaložba.
- Jeri, J. (1975):** Mednarodna konferenca o manjšinah v Trstu: Pričevanje. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 490-504.
- Jeri, J. et al. (1987):** Boj za meje. Enciklopedija Slovenije, 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, 305-314.
- Jesih, B. (1994):** Odnos avstrijskih in jugoslovanskih (slovenskih) oblasti do slovenske manjšine v avstrijski zvezni deželi Štajerski. V: Jesih, B. (ed.): Narodne manjšine, 3. Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski: zbornik referatov. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 228-234.
- Jesih, B. (ed.) (1995):** Manjšina kot subjekt: zbornik referatov in razprav: Ljubljana, 29.-30. 6. 1995. Ljubljana, Državni zbor Republike Slovenije, Delovna skupina za problematiko slovenske manjšine Odbora za mednarodne odnose – Inštitut za narodnostna vprašanja – Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu.
- Jesih, B. (1997):** Slovenci na avstrijskem Štajerskem. Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana, Mladinska knjiga, 259-260.
- Jesih, B. (2003):** Politična participacija narodnih manjšin: Primer koroških Slovencev (disertacija). Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Jevnikar, I. (1993):** Neznani "Slavko" v zaporih Udbe: Novi podatki o usodi Andreja (Slavka) Uršiča. V: Koledar Goriške MD za leto 1944. Gorica, Goriška Mohorjeva družba, 83-89.

- Jevnikar, I. (1998a):** Razdeljena manjšina. V: Jančar, D. (ed.): Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Ljubljana, Nova revija, 248-258, 746-758.
- Jevnikar, I. (1998b):** Slovenija in manjšine. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Joó, R., Székely, A. B. (1987):** Slovenska narodnost na Madžarskem in sodelovanje Madžarske z Jugoslavijo (SR Slovenijo). V: Devetak, S., Joó, R. (eds.): Madžari in Slovenci: Sodelovanje in sožitje ob jugoslovansko-madžarski meji. Ljubljana, Komunist – Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Jurič Pahor, M. (2000):** Narod, identiteta, spol. Trst, Založništvo Tržaškega tiska.
- Kacin-Wohinz, M., Troha, N. (eds.) (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956, poročilo slovensko-italijanske komisije = I rapporti ... = Slovene-Italian Relations Ljubljana, Nova revija.
- Kacin-Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana, Nova revija.
- Kardelj, E. (1948):** Govori na pariški konferenci. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Kardelj, E. (1980):** Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije: 1944-1957. Ljubljana – Beograd, Državna založba Slovenije – Radnička štampa.
- Kavčič, S. (1988):** Dnevnik in spomini: 1972-1987 (2. izdaja). Časopis za kritiko znanosti. Ljubljana, 109-112.
- Klopčič, V. (1983):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Italijo in Jugoslavijo v letih 1954-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1985a):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med SFRJ in Madžarsko v letih 1947-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1985b):** Vključenost manjšinskega vprašanja v uradne meddržavne stike med Avstrijo in Jugoslavijo v letih 1955-1979. Raziskovalna naloga. Ljubljana.
- Klopčič, V. (1986):** Manjšine – most ali breme v meddržavnih stikih SFRJ z Avstrijo, Italijo in Madžarsko. Magistrsko delo. Beograd.
- Kolenc, Č. (ed.) (1977):** Osimski sporazumi. Koper, Lipa.
- Kolenik, L. (1997):** Mali ljudje na veliki poti: Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem. Celovec, Drava.
- Komac, M. (1992):** Narodne manjšine – most med narodi ali subjekt lastnega razvoja. Teorija in praksa, 29, 7-8. Ljubljana, 670-681.
- Komac, M. (1997):** Kronologija. V: Valentincič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 47-55.
- Komac, M. (2002):** Politika in narodne manjšine. V: Pirjevec, J. (ed.): Narodne manjšine. 5, Živeti z mejo. Slovenski kulturni prostor danes : zbornik referatov s sestankov: Znanstveni posvet o pomenu preučevanja narodnih manjšin (Ljubljana, 4. 4. 2001), Znanstveni posvet Slovenski kulturni prostor danes (Nova Gorica, 19. 10. 2001). Ljubljana – Koper, Odbor SAZU za preučevanje narodnih manjšin

- Inštitut za narodnostna vprašanja – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 88-94.
- Kosin, M. (1998):** Slovenska manjšina v slovensko-italijanskih odnosih. Razprave in gradivo, 33. Ljubljana, 57-97.
- Kosin, M. (2000):** Začetki slovenske diplomacije z Italijo: 1991-1996. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Kovačič, A., Natek, J. (1988):** Kronika Kluba koroških Slovencev v Mariboru 1928-1988. Maribor, Klub koroških Slovencev.
- Kristen, S. (2000):** Nekaj pogledov na vprašanje nadaljnje veljavnosti Avstrijske državne pogodbe in slovenskega nasledstva statusa sopolisnice pogodbe. Razprave in gradivo, 36/37. Ljubljana, 95-114.
- Kržišnik-Bukić, V. (1992):** O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921-1991. Razprave in gradivo, 26-27. Ljubljana, 172-199.
- Kržišnik-Bukić, V. (ed.) (1995):** Slovenci v Hrvaški. Ljubljana.
- Kržišnik-Bukić, V. (1998):** Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje. Razprave in gradivo, 33. Ljubljana, 7-30.
- Lajovic, D. S. (2003):** Med svobodo in rdečo zvezdo. Ljubljana, Nova obzorja.
- Maganja, N. (1994):** Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trieste, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Maganja, N. (1999):** Elbrus poroča: Dokumenti o prvih letih Slovenske demokratske zveze v Trstu in njenem predsedniku dr. Josipu Agnelettu iz Arhiva Ministrstva za notranje zadeve v Ljubljani. V: Darovec, D., Mikolič, V. G. (eds.): Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu 1884-1960. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 81-94.
- Malle, A. (1998):** Die Position der Kärntner Slowenen im Nationalitätenkonflikt. V: Rumpfer, H. (ed.): Ulfried Burz (Mitarbeit), Kärnten: Von der deutschen Grenzmark zum österreichischen Bundesland. Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945. Wien – Köln, Weimar – Böhlau, 494-519.
- Malle, J. (1996):** O etnični identiteti kot relativni kategoriji v odnosih med Slovenijo in manjšinami. V: Koroški koledar 1997. Celovec, Drava, 35-44.
- Mejak, R. (2002):** Čezmejni stiki prebivalcev občine Železne Kaple – Bele s sosednjo Slovenijo. V: Nečak Lük, A., Wakounig, V., Jesih, B. (eds.): Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru – III : Občina Železna Kapla – Bela/Eisenkappel – Vellach. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 149-180.
- Melik, V. (1986):** Nastanek in zgodovinska usoda programa Zedinjene Slovenije. V: Plenum kulturnih delavcev Osvobodilne fronte, 13. sklic, Nova Gorica 1985: Skupni slovenski kulturni prostor. Ljubljana, 15-20.

- Mikuž, M. (1974):** Kratak oris NOB slovenskega naroda 1941-1945. V: X. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 1.-13. julija 1974. Ljubljana, 143-159. Mladina. Ljubljana.
- Morača, P., Stojanović, S. (eds.) (1986):** Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije. Ljubljana, Komunist – Državna založba Slovenije.
- Murko, I. (1975):** Dvajset zasedanj jugoslovansko-italijanskega mešanega odbora. V: Jeri, J. et al. (eds.): Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni. Ljubljana – Koper – Trst, Cankarjeva založba – Primorski tisk – Založništvo Tržaškega tiska, 336-368.
- Nečak, D. (1977):** Problem manjina u austrijsko-jugoslovenskim odnosima. V: Osolnik, B. (ed.): Problem manjina u jugoslovensko austrijskim odnosima. Beograd, Jugoslovanska stvarnost – Medjunarodna politika, 22-37.
- Nečak, D. (1985):** Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki (1945-1976): Osnupek za politično zgodovino. Ljubljana, Borec.
- Nečak, D. (1996):** Bogo Grafenauer in koroški Slovenci po drugi svetovni vojni. V: Rajšp, V. et al. (eds.): Grafenauerjev zbornik. Ljubljana – Maribor, Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti – Filozofska fakulteta – Pedagoška akademija, 119-123.
- Nemec, N. (1988):** SIAU na Goriškem. Diplomaska naloga. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Novak Lukanovič, S. (ed.) (1994):** Manjšine v prostoru Alpe Jadran. Ljubljana, Delovna skupnost Alpe-Jadran – Vlada Republike Slovenije.
- Novak Trampusch, M., Anderwald, K. (eds.) (2000):** Minderheiten und Grenzüberschreitende Zusammenarbeit im Alpen-Adria Raum. Klagenfurt, Amt der Kärntner Landesregierung.
- Olas, L., Munda-Hirnök, K. (1995):** Porabski Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 9. Ljubljana, Mladinska knjiga, 146-149.
- Osolnik, B. (1992):** Med svetom in domovino: Spomini 1945-1981. Maribor – Novo mesto, Obzorja – Dolenjska založba.
- Pahor, A. (1993):** Il crepuscolo del TLT e i partiti autonomi sloveni (1952-1954). Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Pahor, B. (1969):** Odisej ob jamboru: Glose in polemični zapiski. Trst, Zaliv. (3. razširjena izd. 1993).
- Pahor, B. (1984):** V labirintu. Ljubljana, Slovenska matica.
- Pahor, B. (1987):** Ogroženost skupnosti (manjšin) na prelomu tisočletja. V: Strgar, J. (ed.): Na pragu tretjega tisočletja. Znanstvena knjižnica, nova serija, 19. Celje, Mohorjeva družba, 134-148.
- Pahor, B. (2002):** Slovenska identiteta v evropskem prostoru. Glasnik slovenske matice, 25/26, 1-2. Ljubljana, 13-18.

- Pahor, M. (1997):** Slovenci v Italiji. V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 70-75.
- Pahor, M. (2001):** Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. V: Granda, S., Šatej, B. (eds.): Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: Zbornik referatov: Rogla, 28.-30. september 2000. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 153-198.
- Pavletič, T. (1982):** Matična domovina in Slovenci v Italiji: Raziskava med slovenskimi šolniki in družbenopolitičnimi delavci na Tržaškem. Diplomaska naloga. Ljubljana, FSPN.
- Perovšek, F. (1995):** Moja resnica: Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Petrinja, D. (2001):** Primorska: 1945-1955. Koper, samozaložba.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija 1918-1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lúpa.
- Pirjevec, J. (ed.) (2002):** Narodne manjšine, 5, Živeti z mejo. Slovenski kulturni prostor danes : zbornik referatov s sestankov: Znanstveni posvet o pomenu preučevanja narodnih manjšin (Ljubljana, 4. 4. 2001), Znanstveni posvet Slovenski kulturni prostor danes (Nova Gorica, 19. 10. 2001). Ljubljana – Koper, Odbor SAZU za preučevanje narodnih manjšin – Inštitut za narodnostna vprašanja – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Pirjevec, J., Kacin-Wohinz, M. (1997):** Slovenci v Italiji. Enciklopedija Slovenije, 11. Ljubljana, Mladinska knjiga, 260-294.
- Pleterski, J. (2000):** Avstrija in njeni Slovenci: 1945-1976. Ethnicity, 4. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Program ZKS (1975):** Program Zveze komunistov Jugoslavije [7. ponatis iz 1958]. Ljubljana, Komunist.
- Purini, P. (1995):** Trieste 1954-1963: Dal Governo Militare Alleato alla Regione Friuli-Venezia Giulia. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Razprave in gradivo.** Ljubljana.
- Roblek, J. (1988):** Dvojezično označevanje krajevnih imen v pogodbeni praksi med SFRJ ter Avstrijo in Italijo. Diplomaska naloga. Ljubljana, Pravna fakulteta.
- Rupel, D. (1992):** Skrivnost države. Ljubljana, Delo – Slovenske novice.
- Rutar, B. (1999):** Dr. Jože Dekleva: 1899-1969: Tigrovec, bojevnik za narodnostne pravice Slovencev. Koper, Društvo TIGR Primorske.
- Sima, V. (1990):** Die jugoslawischen Betriebsansiedlungen in Kärnten. Doktorska disertacija. Wien.
- Slovenski vestnik.** Celovec.
- Sodja, L. (2002):** Mojih dvajset glasbenih let na Koroškem (1979-1999). Celovec, Mohorjeva družba.
- Sodobnost.** Ljubljana.
- Spetič, S. (1985):** Rimski mlini. Trst, Založništvo tržaškega tiska.

- Stergar, J. (1973):** Taborjenje med koroškimi Slovenci. Vestnik koroških partizanov, 6, 1973, 4. Ljubljana, 68-69.
- Stergar, J. (1987):** Nastojanja koroških Slovencev za sjedinjenje sa Jugoslavijom (1942-49). Referat na 9. kongresu zgodovinarjev Jugoslavije, Priština 28.-30. septembra 1987.
- Stergar, J. (1989a):** Predlog za člen Ustave SR Slovenije o obveznostih do zamejstva. Elaborat. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1989b):** Pregled ustavnih določil (Ustava iz leta 1974 in sprejeti ustavni amandmaji) o obveznostih SR Slovenije do manjšin v zamejstvu in narodnosti, ki živijo v SR Sloveniji. Elaborat INV. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1989c):** V novo slovensko ustavo tudi člen o obveznostih do zamejstva [s predlogom besedila člena]. Delo, 11. 11. 1989. Ljubljana, 30.
- Stergar, J. (1989d):** V novo slovensko ustavo tudi člen o obveznostih do zamejstva. Delo, 1. 12. 1990. Ljubljana, 31.
- Stergar, J. (1993):** Mednarodna konferenca o manjšinah. Enciklopedija Slovenije, 7. Ljubljana, Mladinska knjiga, 40-41.
- Stergar, J. (1994):** Slovenci zunaj državnih meja. V: Prešernov koledar 1995. Ljubljana, Prešernova družba, 75-83.
- Stergar, J. (1995):** Sedem desetletij ljubljanskega inštituta za narodnostna vprašanja. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1995):** Seven decades of the Institute for Ethnic Studies = Les sept décennies de l'Institut des études ethniques. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Stergar, J. (1998):** Identiteta in manjšina, zavest in odnosi z matiko. Nekaj uvodnih tez na posvetu Sveta slovenskih organizacij v Gorici 24. 4. 1998. Koroški vestnik, 31, 1998, 1. Ljubljana, 43-50.
- Stergar, J. (2001a):** Slovenija in koroški Slovenci (1920-1959). V: Malle, A. et al. (eds.): Janko Ogris: Življenje in delo. Celovec, Drava, 43-86.
- Stergar, J. (2001b):** Zamejski Slovenci. Enciklopedija Slovenije, 15. Ljubljana, Mladinska knjiga, 60-62.
- Stergar, J. (2002):** Slovenija in koroški Slovenci (1920-1959). Svobodna misel, 40. 2002, 2-5. Ljubljana.
- Stergar, J. (2003):** Klub koroških Slovencev v Ljubljani. V: Bahovec, T. (ed.): Eliten und Nationwerdung / Elite in narodovanje: Die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen = Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev. Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja, 10. Klagenfurt/Celovec – Ljubljana/Laibach – Wien/Dunaj, 29-83.
- Stranj, P. (1992):** Les relations entre la minorité slovene en Italie et la République de Slovénie. Espaces et sociétés, 70-71, 1992, 3-4. Paris, 165-182.

- Štefe, T. (2000):** Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu. Enciklopedija Slovenije, 14. Ljubljana, Mladinska knjiga, 80.
- Šumi, I. (ed.) (1990):** 1. in 2. Etnična delavnica štirih inštitutov: Zbornik predstavitev in razprav. Razprave in gradivo = Revija na narodnostna vprašanja, 23. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Šumi, I. (2000):** Kultura, etničnost, mejnost: Konstrukcije različnosti v antropološki presoji. Ljubljana, Založba ZRC SAZU.
- Talijanski iredentizam (1975):** Talijanski iredentizam i jadransko pitanje. Časopis za suvremenu povijest 7, 1. Zagreb.
- Troha, N. (1997):** STO – Svobodno tržaško ozemlje (1947-1954). V: Valentinčič, S. (ed.): Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice, 56-59.
- Troha, N. (1998):** Politika slovensko-italijanskega bratstva: (Slovensko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- URL –** Uradni list RS, št. 6/1995.
- Ustava SFRJ (1974):** Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije. Ljubljana, Uradni list SR Slovenije.
- Valentin, H. (1997):** Eine schwierige Nachbarschaft: die Beziehungen zwischen Kärnten und Slowenien mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1965 bis 1995. V: Kärntner Jahrbuch für Politik. Klagenfurt, Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft, 303-334.
- Valentinčič, S. (ed.) (1997):** Zbornik Primorske – 50 let. Koper, Primorske novice.
- VIII. kongres (1979):** VIII. kongres ZKS, Ljubljana, Komunist, 922-923.
- Volk, S. (1998):** Slovenska politična emigracija v Trstu do leta 1954. Zgodovinski časopis, 52, 1998, 1 (110). Ljubljana, 87-109.
- Vospernik, R. (2002):** Šole mojega življenja. Celovec, Mohorjeva družba.
- Vošnjak, M. (1984):** Veleposlanikovi zapiski. Maribor, Obzorja.
- Vrbnjak, V. (2003):** Klub koroških Slovencev v Mariboru: 1928-2003. Inventarji / Pokrajinski arhiv Maribor, 9. Maribor, Pokrajinski arhiv Maribor.
- Zorn, T. (1977):** Manjšinsko pitanje i jugoslavensko-austrijski odnosi u godinama 1945-1975. Časopis za suvremenu povijest, 9, 1977, 1 (23). Zagreb, 25-46.
- Zorn, T. (1978):** Manjšinsko vprašanje v jugoslovansko-avstrijskih odnosih v letih 1975-1978. Bilten Inštituta za narodnostna vprašanja, 3-5. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 50-98.